

**Арабський динар проти візантійського соліда:
до питання про причини
і датування монетних реформ Абд аль-Маліка (685–705)
та Юстиніана II (685–695 / 705–711)**

Андрій **ДОМАНОВСЬКИЙ** (Харків)

К. і. н., доцент, ХНУ імені В. Н. Каразіна, gesta.baudolini@gmail.com

Кінець 80-х рр. VII ст. позначений посиленням арабсько-візантійської конфронтації. Напружена ситуація на кордоні між імперією та халіфатом змусила сторони, насамперед арабів, шукати поновлення досягнутих раніше домовленостей, які, вочевидь, по факту порушувалися обома сторонами. Поновлення арабо-візантійського договору 678 р. відбулося після приходу до влади у Візантії Юстиніана II, а в Омейядському халіфаті — Абд аль-Маліка. Нова угода виявилася нетривкою і була порушена вже 692 р. Джерела повідомляють кілька причин розриву договору, серед яких здійснене Юстиніаном II переселення на материк мешканців з о. Кіпр, що перебував у візантійсько-арабському співволодінні, а також монетна реформа Абд аль-Маліка. Щодо другої з причин, то тут окремі науковці беруть на віру свідчення візантійського хроніста Феофана, що головним винуватцем порушення миру став василевс Візантійської імперії Юстиніан II, який буцімто зухвало в односторонньому порядку розірвав попередню угоду, тоді як араби воліли її дотримуватися й усіляко демонстрували це. Причиною ж порушення миру візантійцями немов би стала відмова Абд ал-Маліка сплачувати данину усталеним раніше чином, тобто золотою візантійською монетою. Халіфа буцімто не влаштовувало те, що не лише візантійські, але й власні арабські монети карбувалися за ромейським типом із притаманними тим зображеннями. Карбовані арабами у завойованих візантійських провінціях монети містили зображення візантійських імператорів, знак хреста, грецькі та арабські написи. Відтепер же, за словами хроніста, Абд ал-Малік почав карбувати власну монету, через що вирішив відмовитися від сплати данини імператору Візантії колишніми грошима.

За твердженням Феофана, халіф пропонував Юстиніану II прийняти як данину нову арабську золоту монету — динар, карбувати який почали в Омейядському халіфаті. Така заміна платіжного засобу, на думку Абд аль-Маліка, не порушувала умов мирного договору, оскільки данину все одно приймали у ваговому еквіваленті, отже, її могли сплатити будь-якою золотою монетою чи навіть зливками золота на вагу. Юстиніан II, однак, не поділяв позиції халіфа, фактично вважаючи його відмову від візантійського соліда порушенням умов мирного договору. Саме це, за словами візантійського хроніста, стало причиною розриву договору

візантійським імператором, тоді як халіф наполягав, що повною мірою дотримується умов угоди.

На перший погляд, розповідь Феофана цілком логічно пояснює розвиток ситуації. Справді, зовнішній вигляд візантійських монет із зображеннями імператорів і, тим більше, християнської символіки на кшталт хреста мав обурювати мусульман, і вони цілком очікувано воліли б відмовитися від використання візантійської монети. Але чому арабський халіф Абд аль-Малік висловив своє невдоволення наявною ситуацією саме на початку 90-х рр. VII ст., а до того ромейська монета із зображеннями імператорів влаштовувала мусульман і вони готові були не лише терпіти її використання, але й самі карбували власну монету за візантійським зразком? Відповідь на питання варто пошукати у кроках візантійської сторони. Дійсно, Юстиніан II здійснив монетну реформу, розмістивши на аверсі монети зображення Христа і перемістивши парсуну імператора на реверс. Однак коли це відбулося — до чи після реформи Абд аль-Маліка? Перш за все, відразу впадає в око факт, що Абд аль-Малік здобув владу 685 р., тож, на перший погляд, мав до початку 690-х рр. цілком достатньо часу для підготовки монетної реформи. У цьому контексті розповідь Феофана про монетну реформу Абд аль-Маліка як *casus belli* виглядає цілком правдоподібною. Однак перші відомі арабські золоті монети датовані 74 чи навіть 76 роками Гіджри (693–694 чи 695–696 рр.), тобто їхня емісія відбулась вже після битви 692 р. біля малоазійського м. Севастополя. Таке датування перших обмежених емісій арабських динарів, на переконливу думку Дж. Брекенріджа, унеможливорює вважати карбування нової монети Юстиніана II (тип II) відповіддю на арабську монетну реформу, позаяк у василевса було б заледве кілька місяців — надто малий термін — для того, щоб розробити, затвердити і відкарбувати новий тип монети з революційно новими зображеннями до моменту повалення з престолу, яке сталося 695 року.

З огляду на це вже Ю. Кулаковський, розглядаючи інформацію Феофана про порушення миру між халіфатом та імперією через карбування Абд аль-Маліком нової монети, зауважував, що це свідчення слід визнати вигадкою. Дж. Брекенрідж припускає, що Феофан міг, по-перше, суттєво порушити як хронологію, так і послідовність подій. По-друге, монетна реформа дійсно могла стати однією з причин початку військових дій, але немов би дзеркальним до описаного у візантійського хроніста чином: не візантійці заперечували проти сплати данини новою арабською монетою, а араби були незадоволені тим, що Юстиніан II розпочав карбування нового типу монет із зображенням Христа (тип II).

В. Кегі наголошує, що монетна реформа Абд аль-Маліка була полемічною відмовою від карбованих Юстиніаном II типів монет, не уточнюючи, щоправда, на які саме монети візантійського імператора та коли

реагував арабський халіф. З коментаря Г. Тартлдава до перекладу повідомлення Феофана про арабо-візантійський конфлікт так само можна зрозуміти, що арабська монетна реформа була відповіддю на появу погруддя Христа на монетах Юстиніана II, хоча дослідник і не уточнює дати, коли це відбулося. Найоригінальнішою є позиція В. Тредголда, який намагається поєднати довіру до свідчень Феофана про причини початку війни із близьким до гіпотези Дж. Брекенріджа припущенням: спочатку Юстиніану II розпочав карбування монети із зображенням Христа, у відповідь на це незадоволений нововведенням Абд аль-Малік вирішив випускати власну монету і запропонував візантійському імператору приймати данину цими новими грошима. Оскільки нові арабські монети були легшими за візантійські, халіф був згоден сплачувати данину з огляду на фактичну вагу золота, а не підраховуючи кількість монет, як це було зазначено у договорі. Юстиніан II, однак, не погодився на це, наполягаючи на сплаті данини візантійською монетою із зображенням Христа.

Найслабшим місцем гіпотези В. Тредголда є не послідовність подій, а стислість термінів — усі кроки сторін мали відбуватися блискавично, в режимі реального часу, коли про рішення протилежної сторони стає відомо мало не відразу після його прийняття, а відповідь на її дії відбувається впродовж кількох лічених місяців, якщо не тижнів. Таку швидкість легко уявити в сучасному світі, однак за доби середньовіччя вона виглядає майже неймовірною. З огляду на це найвірогіднішим видається припущення Дж. Брекенріджа, позаяк нова візантійська монета із зображенням Христа датується 691–692 рр., й саме у відповідь на її появу халіф розпочав бойові дії. Втім, часу на швидку реакцію Абд аль-Маліка на нововведення Юстиніана II лишалося зовсім мало, тож у якості *casus belli* арабам цілком достатньо було б переселення імператором на материк мешканців о. Кіпр. Однак і повністю відкидати цю гіпотезу не варто, оскільки існує ще одне важливе джерельне свідчення того часу — повідомлення арабського історика ал-Балазурі. За його словами, монетній реформі Абд аль-Маліка передувала «папірусна» реформа, внаслідок якої у так званому протоколі «фабричного» запису на початку всіх сувоїв папірусу, що виготовлялися у завойованому арабами Єгипті, мали міститися мусульманські релігійні написи, які перетворювали звичайний матеріал для письма на збраряддя пропаганди ісламу. Оскільки візантійці перебували в критичній залежності від арабів щодо постачання папірусу, такі дії Абд аль-Маліка мали дуже болісно вдарити по їхньому самолюбству.

Дійсно, як повідомляє ал-Балазурі, у відповідь на це візантійський імператор Юстиніан II розлучено заявив халіфу, що доки ця ганебна практика не припиниться, він карбуватиме монету з написами, що об-

ражатимуть пророка Мухаммеда. Попри те, що такі візантійські монети абсолютно невідомі, можна припустити, що під написами, які ображали мусульманську релігію, могло матися на увазі зображення на монетах Ісуса Христа. Дійсно, якщо припустити, що карбування візантійцями монет із зображенням Христа було відповіддю на папірусну реформу, таке пояснення цілком відповідає наведеній ал-Балазурі логіці подій і пояснює, чому Абд аль-Малік розпочав підготовку своєї монетної реформи саме від початку 690-х рр. — дії арабів були цього разу відповіддю на погрози з боку візантійців.

Отже, за запропонованою ал-Балазурі логікою подій, зображення Христа на монетах Юстиніана II мало б з'явитись у відповідь на «папірусну» реформу Абд аль-Маліка. Таким чином, вибудовується такий ланцюжок подій арабо-візантійських стосунків середини 80-х — середини 90-х рр. VII ст. Спочатку Абд аль-Малік здійснює папірусну реформу, у відповідь на яку Юстиніан II від 691–692 рр. розпочинає карбування нового типу монети із зображенням Христа на аверсі і написом: «REX REGNANTIVM» («Владар тих, хто владарює» або «Правитель тих, хто править»). На реверсі нової Юстиніанової монети було розміщено фігуру імператора у повний зріст в церемоніальному одязі з лором-перев'яззю, який тримає правою рукою ростовий хрест. Розміщений тут напис звучить так: «D. JUSTINIANUS SERVUS CHRISTI» («[П]ан] Юстиніан, раб Христів»). Основна думка надписів була простою, але потужною: візантійський імператор є намісником Христа на землі, де він править усією християнською ойкуменою, до якої належали й землі під фактичним арабським владарюванням. Це виявилось неприйнятним для арабів і вони, вважаючи карбування нової монети порушенням попередньої мирної угоди, розпочинають бойові дії, вселяючи при цьому підкреслюючи, що дотримуються умов договору, а порушниками є саме візантійці. Відбувається війна 692 р., після якої арабський халіф розпочинає 76 року Гіджри (695–696 рр.) карбування власної золотой монети. Принаймні, саме цим роком датовано найраніший відомий динар з ім'ям Абд аль-Маліка.

